

Evropská integrace a její šíření jako přenos institucí

PETR DRULÁK

Jedním ze základních předpokladů úspěšného rozšíření Evropské unie o země střední a východní Evropy je institucionální kompatibilita. Přípravy kandidátských zemí na vstup se proto odehrávají ve znamení intenzivního přejímání evropských institucí. Cílem této stati je ukázat, že přenos institucí, respektive jejich export a import, není pouhou zvláštností vztahu Evropské unie (EU) s postkomunistickými zeměmi, nýbrž že jde o jeden ze stálých prvků mezinárodní politiky posledních staletí, který v kontextu evropské integrace po druhé světové válce získal zcela novou tvář. Větší část následující stati (kapitoly 1 a 2) je věnována vypracování teoretického přístupu zkoumajícího přenos institucí, který je posléze aplikován na problém evropské integrace, a třetí kapitola se věnuje rozšiřování EU.¹

1. TEORETICKÁ VÝCHODISKA

1.1. Realistické přístupy k evropské integraci

Na první pohled by se mohlo zdát, že realismus nenabízí prostor pro pochopení tak zásadního fenoménu mezinárodní spolupráce, jakým je evropská integrace. Realisté obvykle vycházejí z přesvědčení, že jediným důležitým aktérem mezinárodních vztahů je svrchovaný stát, který se neustále pokouší o zachování a posílení vlastní moci. Vzhledem k tomu, že moc státu je veličinou relativní, tj. definovanou vůči moci ostatních států, znamená posílení jednoho automaticky oslabení druhých, a proto jsou mocenské cíle států konfliktní. Mezinárodní vztahy se potom stávají arénou věčného konfliktu, v níž každý stát musí být stále připraven bránit své postavení před ostatními. Pokud tak nečiní, stává se kořistí ostatních a zaniká. V realistické koncepci jsou obchod, ideologie, mezinárodní právo či mezinárodní organizace zcela podřízeny národním zájmům velmocí a jejich význam kolísá podle toho, jak těmto mocenským zájmům mohou sloužit.

Evropskou integraci lze realisticky vysvětlit z pokusů evropských velmocí o hegemonii na kontinentu. Nepokoušela se snad Francie přetvořit Evropu podle svých zájmů? S rostoucí hospodářskou silou západního souseda Francie se však kandidátem na hegemonu stává právě Německo, což se mj. promítá do stále přítomných obav, aby se politika evropského Německa nezměnila na politiku německé Evropy. Nejcitovanější autorita amerických realistů Hans Morgenthau poznamenává již koncem roku 1954, že „... [v americké vládě – pozn. aut.] jsou lidé, kteří jsou přesvědčeni, že sjednocení Evropy pod německým vedením je nevyhnutelné a současně žádoucí, a kterým na Hitlerově pokusu vadí jeho metody a neúspěch spíše než vlastní cíl“ [Morgenthau, 1962, vol. II, s. 223].

Model hegemonu ovládajícího kontinent v duchu jakési neoimperální integrace není jediným východiskem realistické koncepce ES a EU. Ačkoli řada realistů chápe mezinárodní politiku v pojmech hegemonie, neméně vlivná skupina vychází z pojetí zcela opačného, a to z koncepce mocenské rovnováhy. Podle teoretiků rovnováhy moci neplatí, že by mezinárodní vztahy byly ovládány jedním hegemonem. Naopak zde působí několik velmocí, které sledováním svých protichůdných zájmů navzájem vyvažují vliv a dbají o to, aby žádná velmoc neovládla systém. Pokud jedna velmoc posílí a pokusí se ovládnout systém, ostatní se proti ní spojí, čímž vyváží původní posílení. Sám Morgenthau je stoupencem teorie mocenské rovnováhy a v souladu s ní chápe i Schumanův plán. Považuje ho za originální pokus Francie vyřešit odvěký problém Evropy, který spočívá na jed-

né straně v přirozené převaze Německa na kontinentu a na druhé straně v neochotě Evropanů smířit se s touto převahou [*Morgenthau, 1962, vol. III, s. 232*]. Francii nejde o vlastní hegemonii v Evropě jako spíše o to zabránit hegemonii Německa. Poněvadž v západní Evropě není dostatek mocenských zdrojů potřebných k vyvážení německého potenciálu (což ukázaly obě světové války), Francie se pokouší vyvážit moc Německa tím, že dostane jeho mocenské zdroje částečně pod mezinárodní kontrolu [*Morgenthau, 1962, vol. III, s. 233–235*]. Poměrně častá je rovněž interpretace chápající evropskou integraci jako proces inspirovaný a podporovaný Američany v rámci politiky zdržování, kdy sjednocující se západní Evropa měla vyvažovat sovětský vliv ve východní Evropě [*Hogan, 1987, s. 427–429*].

V duchu mocenské rovnováhy je koncipován neorealistický přístup Kennetha Waltze. Waltz tvrdí, že „*ve vzájemných politických vztazích evropských států došlo po druhé světové válce ke kvalitativní změně, protože došlo ke změně mezinárodního systému z multipolárního na bipolární*“ [*Waltz, 1979, s. 71*]. Spolupráce evropských mocností, která byla v minulosti plně podřízena logice mocenského vyvažování a byla tudíž vždy krátkodobá a nikdy všeobecná, získala dlouhodobý a všeobecný charakter až v okamžiku, kdy tyto mocnosti přestaly hrát významnější úlohu v mezinárodní politice a staly se pouhými „*spolupříteliteli bezpečnosti*“. Ve stínu supervelmocí zmizela základní překážka spolupráce, tj. „*obava, že výhoda na straně jednoho se změní na vojenskou sílu použitelnou proti ostatním*“ [*Waltz, 1979, s. 70*]. Bezpečnost evropské velmoci již nezávisela na politice ostatních evropských velmocí, nýbrž na politice dvou supervelmocí. V okamžiku, kdy jedna evropská mocnost přestala být reálnou hrozbou jiné evropské mocnosti, vznikly objektivní podmínky jejich spolupráce. Hlavní a jediný podstatný konflikt se odehrával v bipolárním vztahu mezi USA a SSSR, a proto došlo ke zmenšení konfliktnosti vztahů v rámci západní Evropy. Tyto konflikty nezmezily úplně, nýbrž se transformovaly do sporů mezi členy ES.

Zatímco Morgenthau a Waltz se fenoménem evropské integrace zabývají pouze okrajově, Stanley Hoffmann přichází v 60. letech s ucelenou realistickou interpretací tohoto fenoménu. Podle jeho názoru jsou rozhodujícími aktéry evropské i globální politiky stále národní státy [*Giering, 1997, s. 69*]. Nacionalismus i nadále prokazuje svou životaschopnost a poskytuje státům hodnotu, s níž je možné se snadno identifikovat. Počáteční úspěchy integrace, které vedly k nereálným očekáváním jejího dalšího pokračování, byly podmíněny třemi faktory: a) válka načas zdiskreditovala nacionalismus; b) Evropa ztratila své výsadní postavení v mezinárodní politice; c) Evropané museli předefinovat své postavení v podmínkách jaderné rovnováhy supervelmocí. Tyto podmínky sice působily integračně, když podnítily úsilí o vybudování Evropy jako třetí mocnosti, ale tyto snahy ztroskotaly na zásadních rozdílech v národních zájmech mezi Francií a Německem. Národní zájmy tak znemožnily uskutečnění přelévání integrace z hospodářské oblasti do oblasti zahraniční politiky.

I když může podle Hoffmanna docházet k šíření integrace do dalších sektorů, nelze očekávat, že by se dotklo základních oblastí suverenity a že by se suverenity kousek po kousek v rámci nadnárodního společenství rozpustila. Neefektivnost rozhodování v Radě ES svědčí o síle a vitalitě účastnických států. Supranacionalitu Hoffmann považuje pouze za přechodný jev, kterému nepřisluší žádná vlastní dynamika, žádné automatické přelévání do dalších oblastí. Jedinými významnými aktéry jsou národní státy, které se rozhodují podle svých zájmů, zda v určité oblasti budou spolupracovat či nikoli. Pokud se rozhodnou vstoupit do federace, učiní tak na základě svých národních zájmů a vytvoří nový národní stát. „... *pokud federace uspěje, stává se národem, pokud nikoli, rozpadá se, polovičaté pokusy typu supranacionálního funkcionalismu buď na sebe nabalí další, nebo opadnou a zaniknou*“ [*Giering, 1997, s. 73*]. Ve stejném duchu jsou v současnosti koncipovány historické interpretace Alana Milwarda, který se nedomnívá, že by evropská integrace posilovala nadnárodní instituce na úkor suverénního státu, „*vývoj Evropského společenství od roku 1945 byl integrální součástí obnovování národního státu jako orga-*

nizačního konceptu" [Milward, 1995], či teoretický přístup Andrewa Moravcsika, podle něhož „se primární zdroj integrace nachází v zájmech států samotných a v relativní moci, kterou každý z nich přináší do Bruselu" [Moravcsik, 1991].

1.2. Konstruktivismus

Konstruktivismus vychází z předpokladu, že mezinárodní politika je (jako zbývající společenská realita) sociální konstrukcí. Na tento charakter upozorňují někteří přední konstruktivisté již v titulech svých prací jako např. Wendtovo *Anarchy is what states make of it* nebo Onufovo *World of Our Making* [Drulák, 1999, s. 115]. Z toho vyplývá, že její aktéři, pravidla, instituce či zákony nemají objektivní a nadčasový charakter, nýbrž jde o výsledky určité intersubjektivní dohody, která se v průběhu času mění. Konstruktivisté proto obrací svou pozornost k diskurzu a roli idejí v mezinárodní politice, čímž se liší od realistů zdůrazňujících materiální faktor moci. Klíčová otázka sociální konstrukce samotných aktérů mezinárodních vztahů je řešena zkoumáním identit – jejich časové podmíněnosti, jejich vymezování se vůči jinému a jejich vlivu v politickém rozhodování.

Podnětnou konstruktivistickou analýzu zahraniční politiky nalezneme např. u Davida Campbella, který chápe americkou zahraniční politiku jako „politickou činnost hrající klíčovou roli při vytváření a udržování americké politické identity" [Campbell, 1992, s. 8]. Identita není čímsi jednou provždy daným, nýbrž je předmětem neustálé konstrukce a rekonstrukce. Je konstruována „vymezením hranic oddělujících »vnitřek« od »vnějšku«, »subjekt« od »jinakosti«, »domácí« od »zahraničního«". Pojem státu a jeho identity tak předpokládá existenci „jinakosti“, vůči níž se stát vymezuje, často v podobě hrozby, která ospravedlňuje hranice státu (a identity) a jeho vnitřní uspořádání. Stát pojímá sebe sama jako obranu před touto hrozbou. Státy tak vedou paradoxní existenci, kdy na jedné straně potřebují ke svému vlastnímu vymezení definující dichotomie stát/jinakost, uvnitř/vně či domácí/zahraniční, které jsou konstruovány podle dichotomie dobro/zlo, a na druhé straně se snaží tyto dichotomie rušit privilegováním prvního pojmu a potlačováním druhého.

Jiným příkladem konstruktivistické analýzy tentokrát evropské integrace je práce týmu vedeného Thomasem Risseem [Risse et al., 1998], zkoumajícího postoje hlavních evropských států k Evropské měnové unii (EMU). Na základě rozboru diskurzu elit v Německu, ve Francii a ve Velké Británii tito autoři analyzují problém měnové unie ve vztahu k národní a evropské identitě a důvody motivující jednotlivé politiky nacházejí právě na hladině identity. Docházejí k závěru, že pro stoupence ve zkoumaných zemích „euro symbolizuje kolektivní evropskou identitu, zatímco marka, frank a libra jsou konstruovány jako symbolické pozůstatky nacionalistické minulosti“, zatímco odpůrci euro vidí národní měny jako „symboly národních identit, které nesmějí být obětovány jakémusi vágnímu »evropanství«" [Risse et al., 1998, s. 33]. Rozdíly v přístupu k jednotné měně potom pocházejí z rozdílné konstrukce národní a evropské identity v jednotlivých zemích. Zatímco v Německu je evropanství součástí poválečné národní identity, která sebe sama vymezuje vůči nacionalistické a nacistické minulosti, anglická identita se vymezuje vůči evropskému kontinentu a zahrnuje rovněž národní suverenitu. Francouzská národní identita je naopak proevropská v tom smyslu, že evropská integrace je pokračováním tradiční mission civilizatrice, která směřuje k vytvoření Evropy podle francouzského vzoru. Ovšem případ Francie rovněž dokumentuje, že vliv mezi identitou a politickým rozhodováním je oboustranný. Obrat k proevropské orientaci francouzských socialistů, který ovlivnil francouzské myšlení o vlastní identitě a bez něhož by EMU nebyla možná, pramenil podle autorů ze snahy nabídnout jasný program, jenž by socialistické straně pomohl překonat počáteční neúspěchy po nástupu k moci.

Konstruktivismus také inspiroval řadu „postvestfálských“ přístupů. Odráží se od myšlenky, že vestfálský systém mezinárodních vztahů, tj. systém vznikající v průběhu 16. a 17. století a završený vestfálským mírem, v němž jedinými aktéry jsou suverénní státy definované výlučnou a absolutní mocí nad určitým územím, nemusí být jediným mož-

ným modelem mezinárodní politiky. Samotný proces evropské integrace může být prezentován jako zcela zásadní zpochybnění vestfálského pohledu. Proces, v němž tradiční národní státy ztrácí část svých pravomocí na úkor nadnárodních institucí, část předávají regionům, část přechází na soukromé subjekty, aniž by státy samy jako aktéři zmizely [Drulák, 1998, s. 21], vede řadu pozorovatelů k opuštění vestfálského schématu. Docházejí k závěru, že integrace a regionalizace jsou „dvěma manifestacemi téhož procesu“ [Kohler-Koch, 1998], či analogicky, že budování evropské identity probouzí regionální a místní identity. Vznikají rovněž úvahy, které se pokoušejí konceptualizovat EU v post-vestfálských pojmech jako postmoderní stát, mezinárodní stát, vláda bez státnosti, „governance without government“ či „pooling of sovereignty“ apod. [Börzel, 1997, s. 127].

1.3. Moc a identita

Zatímco realisté chápou mezinárodní politiku „v pojmech moci“, konstruktivisté se jí snaží rozumět „v pojmech identity“. Náš přístup se pokouší obě perspektivy spojit. Nejprve je ovšem třeba ujasnit si pojmy moci a identity (a těžko bychom v oblasti studia mezinárodních vztahů hledali pojmy, které by byly spornější či ještě více zatížené nejrůznějšími definicemi), jakož i způsob jejich metodologického uchopení.

Východiskem vymezení moci nám bude Weberova definice moci jako „možnosti prosadit v rámci sociálního vztahu vlastní vůli, a to i přes odpor; bez ohledu na to, oč se tato možnost opírá“ [Nohlen, 1998, s. 359]. Vycházíme tedy ze vztahu dvou aktérů; první moc vykonává, druhý se moci podřizuje tím, že se chová podle záměrů prvního aktéra bez ohledu na to, jaké jsou jeho vlastní záměry. Otázku mocenských zdrojů, které tuto „možnost“ zakládají, ponecháme otevřenou ani nebudeme rozlišovat mezi moci, vlivem a donucením. Moc se uplatňuje v jakémkoli sociálním vztahu, my se však zaměříme na moc státu ve vztahu k jiným státům (a k jiným aktérům mezinárodní politiky). Pro jednoduchost budeme ve většině úvah předpokládat dyadický vztah dvou států.

Identita státu se projevuje v řadě oblastí, můžeme ji hledat ve veřejných diskuzích, v politických dokumentech, v učebnicích, v literatuře, v politické praxi apod. K zásadním projevům politické identity státu patří jeho instituce, které budeme definovat jako „systémy regulující formování a plnění závazných rozhodnutí týkajících se společnosti jako celku, jakož i struktury disponující autoritou, které symbolicky představují základní orientaci společnosti“ [Goehler, 1996, s. 11]. Berger a Luckmann připisují institucím základní ontologickou roli ve smyslu, že člověk vytváří společenské instituce a současně tyto instituce vytvářejí člověka, mezi bytím člověka a bytím institucí tak existuje dialektický vztah [Berger, Luckmann, 1999, s. 51–92]. V nejširším pojetí instituce představují ustálené a společensky sdílené vzorce regulující lidské chování a týkají se všech oblastí lidské existence (od jazyka přes orientaci v čase až po parlamentní demokracii).

V dalším se soustředíme především na instituce politicky relevantní, tedy na instituce mající význam pro výkon státní moci. Vyhýbáme se přitom dělení institucí na politické a nepolitické, neboť jakákoli instituce může za určitých okolností získat politickou relevanci.

Politicky relevantní instituce ztělesňují domácí řád jakožto spořádaný „vnitřek“ kontrastující s nevypočitatelným vnějškem. Státy se často vymezují především specifikací svého institucionálního řádu jako tržní ekonomiky, parlamentní demokracie, konstituční monarchie, sociální tržní hospodářství, centrálně plánované ekonomiky apod. Podobně jako o identitě i o institucích platí, že jsou krátkodobě stabilní a dlouhodobě proměnlivé. Hraniče mezi státy jsou především hranicemi mezi institucionálními řády. V dalším budeme chápat identitu státu jako institucionální identitu a jinakost jako institucionální jinakost. Snaha o zrušení dichotomie identita/jinakost bude chápána jako snaha o zrušení institucionální rozdílnosti mezi vnitřkem a vnějškem a snaha o celkovou institucionální homogenitu.

Snahou státu o institucionální homogenitu se v nedávné době zabýval John Owen v souvislosti s otázkou demokratického míru, který mj. uvádí [Owen, 1997, s. 22–23]: „... lidé mají silný sklon oblíbit si cizí stát, pokud má vládní systém, který preferují. Existuje rov-

než analogická tendence diskriminovat zahraniční stát s vládním systémem, který by považovali za nebezpečný ve svém vlastním státě.“

Částečnou odpověď na otázku, proč státy stejného typu, tj. státy sdílející institucionální identitu, snáze spolupracují než státy různých typů, nabízí podle Owena Stephen Walt, který uvádí čtyři důvody [Owen, 1997, s. 23; Walt, 1987, s. 34–35]: společnou obranu vlastních politických principů, vzájemnou důvěru v inherentní dobro druhého, posilování domácí legitimacy režimu a ideologickou nutnost. Podle Owena vystupují politické instituce jako základní identifikační faktor mezinárodních vztahů zejména po francouzské revoluci, kdy francouzští revolucionáři vyhlašují celoevropskou válku monarchiím. Institucionální identita se pak stává klíčem k pochopení politiky Svaté aliance a jejích oponentů, jakož i k pochopení hlavních konfliktů 20. století (první světová válka jako demokracie proti autokracii, druhá světová válka jako demokracie proti fašismu a studená válka jako demokracie proti komunismu) [Owen, 1997, s. 29]. To ovšem nemění nic na skutečnosti, že politicky relevantní instituce (již z definice) hrály tuto roli již předtím, když např. v náboženských válkách byly takovými institucemi církve.

Na základě moci a institucionální identity můžeme rozlišit několik kvalit vzájemných vztahů uvnitř každé dvojice států. Z hlediska mocenského jde buď o *nevyvážený vztah* silnějšího se slabším (možnosti jednoho státu prosadit ve vzájemném vztahu vlastní cíle jsou jednoznačně širší než možnosti druhého státu prosadit vlastní cíle), nebo o *vyvážený vztah* (ani jeden ze států nemá jednoznačně širší možnosti prosadit vlastní cíle na úkor druhého než stát druhý). Z hlediska institucionální identity může stát považovat své vlastní instituce za *lepší* (klasický příklad, kdy se identita negativně vymezuje vůči jinakosti tím, že ji označí za podřadnou) *či horší* (identita se ocitá v krizi a přijímá dříve marginalizovanou jinakost jako východisko své nové definice), než jsou instituce druhého státu, dále také za *srovnatelné* (institucionální řád druhého není vnímán jako jinakost) *či nesouměřitelné* (jinakost je přijata a respektována) s institucemi druhého státu. Dvojice států lze analyzovat v rámci těchto mocenských a identitních hierarchií.

2. PŘENOS INSTITUCÍ JAKO ÚSILÍ O INSTITUCIONÁLNÍ HOMOGENITU

Snahu o institucionální homogenitu čili o potlačování institucionální rozdílnosti budeme sledovat jednak v kontextu mocenské hierarchie (vyvážený a nevyvážený vztah) a jednak v kontextu systému mezinárodních vztahů (vestfálský a postvestfálský systém). Zajímá nás tedy vztah mezi *institucionální identitou, distribucí moci a systémem mezinárodních vztahů*.²

2.1. Vestfálské řešení

V rámci vestfálského systému můžeme rozlišit několik technik potlačování rozdílnosti. První dvě jsou typické pro nevyvážený vztah. Na jedné straně stát může exportovat své domácí instituce tím, že se je snaží přenést do domácího institucionálního řádu druhého státu, čímž druhý stát předělává ku své vlastní podobě a snižuje jeho jinakost, tj. vnitřek expanduje ven. Na druhé straně stát může oslabit dichotomii vnitřek/vnějšek tím, že importuje své domácí instituce ze zahraničí napodobováním institucí druhého státu, tj. vnějšek proniká dovnitř. Exports většinou probíhají z iniciativy států, které se z hlediska mocenského cítí silnější a z hlediska institucionální identity považují své instituce za lepší, zatímco importy jsou spojovány se slabostí a s přesvědčením o podřadnosti vlastních institucí. Existují situace, kdy se snaha exportovat určitou instituci na jedné straně setká se snahou tuto instituci importovat na druhé straně, můžeme tedy mluvit o podporovaném exportu a importu. V jiných situacích ovšem dochází k tomu, že se exportující stát neseťkává u svého protějšku se zájmem o import, či k tomu, že stát importuje určité instituce bez zájmu státu původu, takové procesy pak můžeme označit jako svévolné exports a importy. Právě možnost svévolného exportu odlišuje nevyvážený vztah od vztahu vyváženého.

Jako příklad institucionálních exportů může posloužit koloniální expanze evropských velmocí částečně motivovaná jako civilizační mise, kdy šlo o svévolné exporty. Jiným příkladem je americká zahraniční politika vůči západní Evropě po druhé světové válce. Americký historik Michael Hogan chápe např. Marshallův plán jako export institucí americké politické ekonomie založených politikou Nového údělu do Evropy [Hogan, 1987, s. 22–23].

„Kombinací starého a nového vzniká něco, co bych nazval syntézou Nového údělu, politická koncepce, která vedla americké úsilí přetvořit západní Evropu ku podobě USA. Její základní součástí byl princip federalismu tak, jak byl ztělesněn americkou ústavou a následně modifikován trendem k administrativnímu státu, který vyvrcholil Novým údělem. Převedeno do evropských podmínek, federalismus znamenal spojení oddělených ekonomických suverenity do integrovaného trhu zastřešeného supranacionálními institucemi ekonomického plánování a administrativy. Idea supranacionality, zachycená v... plánovacím přístupu k evropské obnově, byla další součástí americké politické syntézy. Koexistovala s třetí součástí, s přístupem svobodného obchodu, který ztělesňoval starou americkou víru v konvertibilitu měn, v odstraňování bilaterálních bariér a ve fungování svobodného hospodářství, které mělo vést k vytvoření jediného trhu. Výsledkem byla jak strategie integrace, která se opírala o administrativní a automatickou regulaci, tak vize smíšeného kapitalistického hospodářství v Evropě podobného tomu, které se vytvořilo v USA.“

V poválečné Evropě se USA pokoušely prosadit své domácí modely a do určité míry uspěly. Export byl spíše svévolný a k jeho úspěchu musely USA vyvíjet mocenský tlak na evropské mocnosti. Na druhé straně se západní Evropa cítila ohrožena jiným svévolným exportem institucí, a to institucí komunistických. Když Američané podmínili dostupnost svých mocenských zdrojů úspěšným exportem amerických institucí, Evropané ustoupili. Tento export umožnila mocenská nevyváženost, i když v konečném důsledku byla západní Evropa spíše poloamerikanizována, než aby byla zcela amerikanizována [Hogan, 1987, s. 440]. Svévolný export amerických institucí v tomto období byl ještě zřejmější v případě poražených zemí – Německa a Japonska.

K institucionálním importům často dochází v rámci programů modernizace zemí. Dosaďané instituce státu se začínají jevit jako zastaralé, neefektivní, necivilizované apod., stávají se jinakostí, zatímco identita se nachází za hranicemi. Řada států se pustila do modernizace cestou napodobování zahraničních institucí – Rusko (od doby Petra Velikého několikrát), Japonsko (s reformami Meidži), Turecko (Atatürkova politika po první světové válce) a řada nově nezávislých států ve 20. století budujících své ústavní systémy po americkém, britském, francouzském či sovětském vzoru.

Na některá úskalí institucionálních importů upozorňuje např. Lubomír Mlčoch v souvislosti s českou ekonomickou transformací, který se zaměřuje na kontinuitu institucionálních struktur v ekonomice a na jejich závislost na předchozím vývoji (*path-dependency*). Poznává, že „i v případě »okopírování« legislativního rámce z jedné země (kde se osvědčil) do země druhé (kde s ním dosud nemají zkušenosti) lze očekávat divergentní výsledky, často zcela protichůdné intencím zákonodárců“ [Mlčoch, 1997, s. 30]. Podobně na základě kritického rozboru české ekonomické transformace dochází k závěru, že „institucionální »xerox« imitované evoluce vede jen k formálním napodobeninám západních institucí, jež jsou málo funkční a svou logikou fungování se často zcela vymykají vzorcům chování z učebnic ekonomie“ [Mlčoch, 1997, s. 98]. Mlčoch tak upozorňuje na závažný jev jakéhokoli přenosu institucí spočívající ve skutečnosti, že přenesená instituce se v novém prostředí chová jinak než instituce vzorová, čímž nevzniká pouhá kopie, nýbrž nová instituce.

Jinou techniku potlačování rozdílnosti můžeme identifikovat v rámci *vyváženého vztahu*. Zde se opíráme o některé podnětné myšlenky rozpracované na půdě Anglické školy, zabývající se fungováním a vzájemnými vztahy institucí mezinárodní společnosti. Jde především o myšlenku, že „existence mocenské rovnováhy je nezbytnou podmínkou fungování mezinárodního práva“ [Bull, 1995, s. 104]. Pokud existuje stát, který je jednoznačně mocnější než všechny ostatní státy a jejich koalice, potom existuje pouze právo tohoto stá-

tu, kterému se ostatní musejí podřídit např. tím, že jsou nuceni akceptovat jeho svévolné institucionální exporty. Vyvážený vztah nic takového neumožňuje, a proto potenciální exportér hledá jiný způsob uplatnění svých domácích institucí v zahraničí. Východiskem ve vestfálském systému je vytváření institucí států či – podle Anglické školy – institucí mezinárodní společnosti (kam podle Anglické školy vedle mezinárodního práva patří rovněž mocenská rovnováha, diplomacie, válka a velmoci). V rámci vyváženého vztahu ve vestfálském kontextu bude svévolný export směřovat na mezistátní úroveň, získá podobu *mezistátního exportu* např. v podobě prosazení domácích právních principů do mezinárodního práva či domácích administrativních institucí do pravidel diplomacie (pokud budeme chápat instituce v širším smyslu, potom za podobný export můžeme považovat jazyk diplomacie, kdy latinu nejprve střídá francouzština a později angličtina).

2.2. Postvestfálské řešení

Způsob, kterým je institucionální jinakost zvládána v rámci projektu evropské integrace po druhé světové válce, přesahuje vestfálské chápání mezinárodních vztahů. Institucionální exporty a importy se zde odehrávají ve zcela jedinečném kontextu supranacionality. Klíčovou roli při vzniku tohoto uspořádání sehrála francouzská zahraniční politika.

Francie po válce musela nově definovat svůj vztah k německé jinakosti. Její první řešení odpovídalo nevyváženému vztahu ve vestfálském rámci, šlo o svévolný export. Francie uplatnila svou čerstvě nabytou převahu nad poraženým Německem a podobně jako ostatní spojenci začala exportovat své instituce do jí přidělené okupační zóny, kterou se tak snažila pofrancouzštit. Součástí této strategie byl první poválečný pětiletý plán – tzv. Monnetův plán. Ten směřoval k obnově Francie, která se opírala o obsazené německé zdroje, zejména o porúrské uhlí. Byl vypracován pod vedením Jeana Monneta, jenž „*kultivoval malý plánovací úřad, který se mu podařilo částečně začlenit do administrativní struktury francouzského státu*“ [Milward, 1995, s. 334]. Zanedlouho ovšem Francie zjistila, že Německo – přesněji řečeno vznikající západoněmecký stát – nebude moci být spoutáno francouzskými institucemi. Francie pochopila, že její mocenská převaha nad Německem stojí a padá s podporou USA a že americký zájem na silném Německu musí chtít nechtět respektovat. Když v roce 1949 vzniká SRN, Francie si stále udržuje mocenskou převahu, nicméně mocenský vztah směřuje k vyváženosti. Tento trend je posílen o několik měsíců později, kdy vypuká korejská válka a USA z obav před globální ofenzivou komunismu naléhají na znovuvybrojení Německa. Francie musí hledat jiné způsoby institucionálního exportu, než je svévolný export opírající se o mizející mocenskou převahu. Přirozeně se nabízí vestfálské východisko, které by ve vyváženém vztahu vedlo k vytvoření mezivládní instituce modelované po francouzském vzoru. Ovšem zkušenosti dvou světových válek, nefunkčnosti institucí mezinárodní společnosti a bezzubosti mezinárodního práva podstatně ubíraly vestfálskému východisku na přitažlivosti. Francouzská iniciativa proto přichází s novým řešením, představujícím kompromis mezi svévolným institucionálním exportem do domácího řádu druhého státu a mezistátním exportem.

Tímto řešením byl Schumanův plán. Milward považuje plán, který byl opět vypracován pod Monnetovým vedením, za logické završení pětiletého plánu národní obnovy. Jeho jádro spočívalo ve vytvoření supranacionální instituce v podobě Vysokého úřadu, což měla být mezinárodní instituce oprávněná k přijímání závazných rozhodnutí v otázkách plánování a regulace těžby uhlí a výroby oceli na území Francie, Německa a dalších čtyř sousedních států. Supranacionální charakter tohoto úřadu se měl projevit především v tom, že jeho rozhodnutí by se přímo dotýkala jednotlivých výrobců, aniž by vlády měly možnost zasahovat. Vlády by se v této oblasti vzdaly své suverenity a přenesly by ji na společný úřad, čímž by byl překročen vestfálský rámeček svrchovaných států a objevily by se zárodky postvestfálského rámece.

Z hlediska Francie šlo o export domácího plánovacího úřadu na supranacionální hladinu, čehož si všiml již otec neofunkcionalismu Ernst Haas, který se v jedné z prvních analýz

Evropského společenství uhlí a oceli zmiňuje o tom, že Monnet navrhoval Vysoký úřad ESUO podle vzoru svého plánovacího úřadu [Haas, 1958, s. 456]. Proto se také některé státy, jimž byl zmíněný plán určen, obávaly francouzské, popřípadě francouzsko-německé, hegemonie a kritizovaly „dirigismus“ navrhované instituce, čímž poukazovaly na její francouzskou architekturu [Spiereburg, Poidevin, 1994, s. 456]. Vytvořením dalších institucí (Rada a Soud) se jim sice podařilo omezit původně navrhované pravomoci Vysokého úřadu, ovšem úřad přesto vznikl jako supranacionální instituce podle francouzského vzoru a Francie „dodala“ jeho prvního i druhého prezidenta.

Vznikl tím precedent. Nejefektivnější cesta institucionálního exportu v západní Evropě vede přes *nadstátní export*. Tento institucionální export je uskutečňován v podobě *acquis communautaire*. Nadstátní export jedné země tedy zpravidla znamená import zbývajících členských států Evropských společenství (ES). Pro každou zemi to tedy znamená, že jinakost proniká skrze supranacionalitu do domácího institucionálního řádu. Ovšem v podmínkách, kdy vztahy mezi hlavními aktéry jsou vyvážené, se nevyskytují čistí exportéři institucí, a pokud má systém fungovat, tak i nejsilnější státy musejí přijmout institucionální exporty druhých.

Nedávným příkladem úspěšného nadstátního exportu je Evropská centrální banka (ECB). S koncem studené války a se sjednocením Německa zesílily francouzské obavy z německé jinakosti a Francie podmiňovala svůj souhlas se sjednocením tím, že Německo bude ještě více podrobena supranacionalitě v podobě společné měny. Naopak Německo se obávalo jinakosti v podobě institucí a praktik měnové politiky zbývajících států ES, které by mohly vystavit společnou měnu hrozbě inflace a nestability. ECB tak vzniká v průběhu Mezivládní konference, aby na jedné straně ulevila francouzským obavám z Německa a aby na druhé straně zamezila německým obavám z „inflačních“ institucí některých členských států ES. Její institucionální architektura proto byla do značné míry inspirována právě německou centrální bankou. Německo exportovalo svou centrální banku do *acquis communautaire*.

I když můžeme jen těžko mluvit o čistém exportu instituce v nezměněné podobě a ECB není pouhou kopií Bundesbanky, obě instituce sdílejí statut nezávislosti na politickém tlaku, základní rysy v administrativní struktuře a explicitní závazky [Fratianni, von Hagen, 1992, s. 41]. Německo navíc přimělo své partnery k podpisu Paktu stability zavazujícímu k přísné fiskální disciplíně. K upevnění německé důvěry v novou instituci sídlí ECB ve Frankfurtu a jejím prvním prezidentem se stal guvernér nizozemské centrální banky, která po řadu let kopírovala německou monetární politiku. Jiným příkladem úspěšného nadstátního exportu Německa je jeho převaha při stanovování průmyslových standardů EU, kdy se *Deutsches Institut für Normen* (DIN) stává nejlivnějším spoluvůrcem evropských norem v této oblasti [Mattli, 1999, s. 103; Woolcock, Hodges, Schreiber, 1991, s. 48–49].

Podrobnější analýzu souladu institucionálního řádu SRN s institucemi EU nalezneme např. u Simona Bulmera [Bulmer, 1997], který upozorňuje na několik základních překryvů mezi německými a evropskými institucemi. Při srovnávání ústavních řádů si všimá, že jak EU, tak SRN se opírají o „kooperativní federalismus“, přičemž SRN má mezi členy EU nejbohatší zkušenosti s vertikálním členěním státní moci. Institucionální identitě SRN rovněž odpovídá posilování úlohy regionů na úrovni EU (Výbor regionů), zavádění institucí dialogu mezi organizacemi zaměstnavatelů a zaměstnanců do evropské legislativy, netržní přístup k zemědělství, legalistický přístup k integraci či fragmentace veřejné politiky do řady značně autonomních režimů. Bulmer vysvětluje tyto překryvy úspěšnou integrační politikou SRN zaměřenou na ovlivňování a utváření struktur, norem a politických principů EU, ať už jde o obecné otázky ústavního řádu EU, či o konkrétní oblasti evropské spolupráce (např. měnová oblast, průmyslové standardy).

Evropský systém překonává vestfálské dichotomie. Supranacionalita v řadě oblastí interakce západoevropských států rozmazává protiklady vnitřek/vnějších a identita/jinakost a nahrazuje je dichotomiemi uvnitř EU/mimo EU, popřípadě EU/ne-EU. Pestrost evrop-

ských institucí a procedur odráží institucionální exporty členských států a vytváří řád svého druhu, který nelze identifikovat s jedním státem či se skupinou států. Evropská nadstátní hladina je místem, kde „vnější“ jinakost může být domestikována společnými institucemi, a současně místem, z něhož jinakost může snadno proniknout „dovnitř“ právě skrze společné instituce. Oba procesy jsou pouze různými stranami téže mince, ovšem jednotlivé členské státy obvykle kladou důraz na jeden z nich. Zatímco země jako Německo či Belgie zdůrazňují moment domestikace vnějšku, Velká Británie či Dánsko se zaměřují na moment jeho pronikání dovnitř.

Postvestfálský systém v sobě zahrnuje aktéry a vztahy vestfálského systému s tím rozdílem, že jim nepřiznává výlučnost. Přináší tedy otevření nových možností při zachování dřívějších možností. Z toho plyne, že souvislosti mezi distribucí moci a institucionální identitou popsané ve vestfálském systému platí i pro postvestfálský systém, přičemž možnosti exportu institucí v postvestfálském systému se nemusejí omezovat na rozebíraný případ nadstátního exportu.

3. STŘEDNÍ A VÝCHODNÍ EVROPA JAKO INSTITUCIONÁLNÍ JINAKOST EVROPSKÉ UNIE

3.1. Studená válka

Státy střední a východní Evropy (SVE) hrály důležitou roli v procesu evropské integrace. Region byl součástí sovětského impéria, které působilo jako hlavní jinakost poválečné západní Evropy. Podle Konrada Adenauera začínala na Labi Asie [Neumann, 1999, s. 102]. Jinakost v podobě Ruska, která byla podle Ivera Neumanna předmětem evropského diskurzu posledních čtyřicet let, měla po dobu studené války rozhodující dopad na konstrukci západoevropských identit a institucí. Podle Paula-Henriho Spaaka byl otcem Evropského hospodářského společenství (EHS) Stalin, neboť pouze obava ze Sovětského svazu přiměla západoevropské státy k integraci [Neumann, 1999, s. 111].

Bez sovětské jinakosti si lze stěžít představit institucionální exporty, k nimž došlo v rámci EHS. Dichotomie mezi západoevropskou identitou a východoevropskou jinakostí byla konstruována mnohými způsoby – civilizace/barbarství, Evropa/Asie, obranný/útočný apod. [Neumann, 1999, s. 103]. Nejvýznamnější dichotomie se však týkaly institucionálních identit. „... základem identifikace [Sovětů – pozn. aut.] jako barbarů byl jejich politicko-ekonomický systém“ [Neumann, 1999, s. 103]. Nejrozšířenější dichotomií se stala demokracie/totalita, která zahrnovala mj. svobodný/nesvobodný či trh/centrální plánování. Podobné dichotomie fungovaly i na druhé straně železné opony. I zde stála v centru pozornosti institucionální identita – socialistický/kapitalistický, demokratický/imperialistický, spravedlivý/vykořisťovatelský atd.

Tyto dichotomie byly reprodukovány hranicemi mezi EHS a SVE. Michael Smith v podobné souvislosti rozeznává čtyři typy hranic – geopolitické, institucionální, transakční a kulturní [Smith, 1996, s. 13]. Tyto typy je možné redukovat na naše dvě základní hierarchie. Smysl geopolitické hranice spočíval v tom, že oddělovala dva stejně silné bloky. Transakční hranice je přímým důsledkem hranice institucionální, neboť přeshraniční institucionální homogenizace vede k nárůstu přeshraničních transakcí, zatímco kulturní hranice založená na přesvědčení o „evropské výjimečnosti“ [Smith, 1996, s. 17] odpovídá hranici mezi institucionálními systémy v širším významu.

3.2. Konec studené války a pád komunismu

S koncem studené války náhle mizí geopolitická hranice, dochází ke zvrácení mocenské hierarchie a SVE prožívá radikální předefinování identit. Revoluce v zemích SVE byly namířeny proti existujícím politicko-ekonomickým systémům. Dichotomie byly převráceny, když si identita s jinakostí vyměnila místo. Privilegovaná identita, která za studené války nesla významy „socialistický“ či „plánovaný“, se náhle přihlásila k dřívější jinakosti s vý-

znamy jako „demokratický“, „kapitalistický“ či „tržní“ a naopak. Existující komunistické instituce se staly podřadnou jinakostí, zatímco institucionální identita byla hledána v západní Evropě. To vedlo státy SVE k institucionálním importům z této oblasti, „*ES sloužila jako ekonomický a politický model, který se SVE snažila napodobit*“ [Frits, Murphy, 1999, s. 220]. Státy SVE byly motivovány jednak obecným cílem modernizace svých společností a jednak konkrétnějším cílem připojit se k evropskému integračnímu procesu.

Neméně důležitý byl zvrat mocenské hierarchie. SVE přestala být součástí sovětského bloku a samotný SSSR ztratil postavení supervelmoci. ES začíná uvažovat o budování pozice globální velmoci a přichází s koncepcí druhého pilíře. Z našeho hlediska je rozhodující, že vztah mezi ES a SVE přestal být pouhou odvozeninou bipolárního vztahu supervelmocí. Získal autonomii jako nevyvážený vztah silnějšího ES a slabších zemí SVE.

3.3. Rozšiřování Evropské unie

ES zpočátku váhavě hledala nejvhodnější odpověď na změny spojené s koncem studené války. Na jedné straně trvalo určitou dobu, než si státy ES plně uvědomily důsledky změn v mocenské hierarchii, na druhé straně tyto státy nezakusily tak náhlý zvrat v dichotomiích definujících jejich identity. Původní dichotomie – státy ES/komunistické státy – se změnila na novou – státy ES/bývalé komunistické státy. Trefně vystihl tuto změnu nálepek a váhání zemí EU a Západu vůbec Václav Havel, když těmto státům vyčítá [Havel, 1999, s. 167] „*lásku ke statu quo, která mnohé nakonec vede k tomu, aby tu část Evropy, která se osvobodila od komunismu ve jménu demokracie, nazývali – nelze-li už říci »současnými« – aspoň »bývalými členy Varšavské smlouvy«, »bývalými členy RVHP«, »nezralými a nestabilními demokratiemi« a aby se pokud možno zabetonovali v tom světě, na který si už zvykli*“.

První reakce spočívala v poskytnutí politické podpory novým režimům a skromné ekonomické pomoci určené na řešení nejalčivějších problémů a na nastartování reformem [Mayhew, 1998, s. 14–15]. ES ovšem nebyla v té době připravena uvažovat o rozšíření do SVE ani neprováděla zásadnější institucionální exporty.

Určitý posun v postojích států ES přišel s uzavřením asociačních dohod s visegrádskými zeměmi koncem roku 1991. Tyto tzv. evropské dohody sice neobsahovaly žádný závazek ES k rozšiřování, jak si přály visegrádské státy, ale jejich uzavřením začíná proces institucionálních exportů *acquis communautaire* do právního řádu asociovaných zemí. Dohody obsahovaly zvláštní kapitolu týkající se aproximace práva a „*ukládaly třem asociovaným zemím přejmout pravidla společenství v oblastech hospodářské soutěže a státní pomoci*“ [Mayhew, 1998, s. 23]. Státy SVE tak dostaly signál, že otevírání ES budou předcházet a podmiňovat intenzivní importy evropských institucí. Většinou s tím byly srozuměny, dokonce se pustily do „anticipující adaptace“ institucí [Nikolaidis, 1993], když přejímaly i ty části legislativy ES, které dohody nevyžadovaly. Tyto svévolné importy měly demonstrovat zájem o členství v ES.

Historické rozhodnutí Evropské rady v Kodani v roce 1993 nabídnout státům SVE členství v ES potvrdilo nutnost institucionálních importů před vstupem. ES rozdělila instituce do tří skupin – právní stát, fungující tržní ekonomika a *acquis communautaire*. A jasně stanovila, že vstup nebude možný, dokud kandidátské země neimportují všechny důležité instituce. Přebírání *acquis* se nestalo pouze podmínkou členství, nýbrž dokonce podmínkou otevření vstupních rozhovorů [Mayhew, 1998, s. 163]. Dichotomie členové ES/bývalé komunistické státy na počátku 90. let se tak ve druhé polovině 90. let mění na dichotomii exportéři *acquis*/importéři *acquis*. Všechny následné kroky EU v otázce rozšiřování, zahrnující strategii z Essenu, Bílou knihu z Cannes, závěry madridského summitu, Agendu 2000 a pravidelné hodnotící zprávy Komise EU, mohou být chápány jako opatření na objasnění a konkretizování rozsahu institucionálních exportů, na identifikaci jejich strategií a priorit, na podporu úsilí importujících států SVE, jakož i na hodnocení úspěšnosti institucionálních importů.

Hlavní motivy vedoucí státy EU k rozhodnutí o rozšiřování se nalézají v bezpečnostní oblasti. Mayhew připomíná, že „jen těžko si představit, že by existující EU nebyla zasažena politickým a ekonomickým rozvratem v asociovaných státech. Pokud nedojde ke vstupu, nebo pokud nebude alespoň dosaženo věrohodného pokroku, k rozvratu může dojít“ [Mayhew, 1998, s. 186]. Západní Evropa tak přehrává osvědčený scénář, kdy hrozící jinakost je spoutána institucionálním exportem. Dokud nejsou státy SVE členy EU, odehrává se vše ve vestfálském kontextu, silnější exportuje své instituce do institucionálního řádu slabšího. Ve většině případů nejde o svévolné exporty, poněvadž úsilí EU o stabilitu a bezpečnost odpovídá snahám SVE o modernizaci. V případech, kdy stát SVE nemá zájem o určitou instituci, dochází k svévolnému exportu, který se realizuje v důsledku jednoznačné mocenské převahy EU. V okamžiku nabytí členství se tyto státy ocitnou v postvestfálském kontextu, který jim samotným umožní provádět nadstátní exporty.

* * *

Pokusili jsme se poskytnout nový či alespoň méně běžný pohled na evropskou integraci, který ji chápe v kontextu institucionálních přenosů v mezinárodních vztazích a do téhož kontextu řadí i probíhající proces rozšiřování EU. Jelikož jde o první pokus o tento pohled, řada textem nadhozených otázek zůstává nezodpovězena, jde zejména o vztah institucionálních identit a mocenské hierarchie (do jaké míry jsou na sobě nezávislé?), o vztah mezi mocenskými hierarchiemi a přenosem institucí v postvestfálském systému, o možnosti institucionálních exportů malých států, o úskalí institucionálních importů atd.

Přesto se podařilo identifikovat tři odlišné typy institucionálních exportů – svévolný, mezistátní a nadstátní –, které závisejí na mocenských a systémových podmínkách. Navíc nahrazení mezistátního exportu v určitých oblastech exportem nadstátním lze považovat za jeden z rozhodujících faktorů přechodu od vestfálského systému k postvestfálskému. Vztah evropského integračního seskupení ke státům SVE je poznamenán hrou institucionálních identit, přičemž úspěšným exportem evropské institucionální identity do SVE mají státy SVE získat přístup do postvestfálského systému.

¹ Větší část oddílů 1.1. a 1.2. byla přejata z [Drulák, 2000 b].

² Teoretický přístup tematizující povahu mezinárodního systému, institucionální identity států a distribuci moci jako základní charakteristiky mezinárodních vztahů byl autorem použit rovněž při analýze diplomatické blokády Rakouska [Drulák, 2000 a].

Literatura

- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas: Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999.
- Börzel, Tanja A.: Zur Ir(Relevanz) der Postmoderne für die Integrationsforschung. Zeitschrift für Internationale Beziehungen, Heft 1, 1997.
- Bull, Hedley: The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics, 2. vydání. New York: Columbia University Press, 1995.
- Bulmer, Simon J.: Shaping the Rules? In: Katzenstein, Peter (ed.): Tamed Power: Germany in Europe. Ithaca: Cornell University Press, 1997.
- Campbell, David: Writing Security: United States foreign policy and the politics of identity. Manchester: Manchester University Press, 1992.
- de Giustino, David: A Reader in European Integration. New York: Longman Publishing, 1996.
- Drulák, Petr: Malé státy ve velkém tisku. Praha, Mezinárodní politika, rok 1998, číslo 7.
- Drulák, Petr: Proměny teorie mezinárodních vztahů a její mistři. Praha, Mezinárodní vztahy, rok 1999, číslo 1.
- Drulák, Petr (a): Rakousko jako hrozba postvestfálské Evropě. Mezinárodní politika, rok 2000, číslo 6.
- Drulák, Petr (b): Vývoj teorií evropské integrace. In: Geneze a současnost evropské integrace. Acta oeconomica pragensia (vědecký sborník Vysoké školy ekonomické v Praze). Praha: VŠE, rok 2000, číslo 5.
- Friatianni, Michele – von Hagen, Jürgen: The Maastricht Way to EMU. International Finance Section, 1992.
- Friis, Lykke – Murphy, Anna: The European Union and Central and Eastern Europe: Governance and Boundaries. Journal of Common Market Studies, vol. 37, No. 2, 1999.
- Giering, Claus: Europa zwischen Zweckverband und Superstaat. Bonn: Europa Union Verlag, 1997.

- Goehler, Gerhard: Institutions in political theory: lessons for European integration. In: Rometsch, Dietrich – Wessels, Wolfgang (ed.): The European Union and member states. Manchester: Manchester University Press, 1996, s. 1–19.
- Haas, Ernst: The Uniting of Europe. Political, social, and economic forces 1950–1957. Stanford: Stanford University Press, 1958.
- Havel, Václav: Spisy, 7. Projevy a jiné texty z let 1992–1999. Praha: Torst, 1999.
- Hogan, Michael: The Marshall Plan. America, Britain, and the reconstruction of Western Europe, 1947–1952. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Keohane, Robert O.: After Hegemony. Princeton, 1984.
- Keohane, Robert O. – Hoffmann, Stanley (ed.): The New European Community, Decisionmaking and Institutional Change. Oxford: Westview Press, Inc., 1991.
- Keohane, Robert O. – Hoffmann, Stanley: Institutional Change in Europe in the 1980s. In: Keohane, Hoffmann – Laffan, Brigid: The Politics of Identity and Political Order in Europe. Journal of Common Market Studies, vol. 34, No. 1, 1996.
- Kohler-Koch, Beate: La renaissance de la dimension territoriale en Europe: entre illusion et réalité. Florencie: EUI Working Papers, No. 98/38, 1998.
- Mattli, Walter: The Logic of Regional Integration: Europe and Beyond. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Mayhew, Alan: Recreating Europe: The European Union's Policy towards Central and Eastern Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Michelmann, Hans J. – Soldatos, Panayotis: European Integration: Theories and Approaches. London: University Press of America, 1994.
- Milward, Alan S.: The European Rescue of the Nation-State. London: Routledge, 1995.
- Mlčoch, Lubomír: Zastřená vize ekonomické transformace. Praha: Karolinum, 1997.
- Moravcsik, Andrew: Negotiating the Single European Act. In: Keohane, Robert O. – Hoffmann, Stanley (ed.): The New European Community, Decisionmaking and Institutional Change. Oxford: Westview Press, Inc., 1991.
- Morgenthau, Hans J.: Politics in the 20th century, vol. II. The Impasse of American Foreign Policy. Chicago, 1962.
- Morgenthau, Hans J.: Politics in the 20th century, vol. III. The Restoration of American Politics. Chicago, 1962.
- Mutimer, David: Theories of Political Integration. In: Michelmann, Hans J. – Soldatos, Panayotis: European Integration: Theories and Approaches. London: University Press of America, 1994.
- Neumann, Iver B.: Uses of the other. „The East“ in European identity formation. Manchester: Manchester University Press, 1999.
- Nikolaidis, Kalypso: East European Trade in the Aftermath of 1989: Did International Institutions Matter? In: Keohane, R. et al. (red.): After the Cold War. Cambridge: Harvard University Press, 1993, s. 196–245.
- Nohlen, Dieter (red.): Lexikon der Politik. Band 7. Politische Begriffe. München: C. H. Beck, 1998.
- Owen, John M. IV: Liberal Peace, Liberal War: American Politics and International Security. Ithaca: Cornell University Press, 1997.
- Risse, Thomas et al.: To Euro or Not to Euro? The EMU and Identity Politics in the European Union. Florencie: European University Institute, Working Paper, No. 98/9, 1998.
- Smith, Michael: The European Union and a Changing Europe: Establishing the Boundaries of Order. Journal of Common Market Studies, Blackwell Publishers, vol. 34, No. 1, 1996, s. 5–28.
- Spierenburg, Dirk – Poidevin, Raymond: The History of the High Authority of the European Coal and Steel Community. London: Weidenfeld, 1994.
- Walt, Stephen: The Origins of Alliances. Ithaca: Cornell University Press, 1987.
- Waltz, Kenneth: Theory of International Politics. New York: Random House, 1979.
- Woolcock, Stephen – Hodges, Michael – Schreiber, Kristin: Britain, Germany and 1992. London: Pinter, 1991.